

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YILDIRIM

Bitlis Eren Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Bitlis/TÜRKİYE
abdullahyildirim350@gmail.com
ORCID

ESKİ UYGURCA

**SİTĀTAPATRĀDHĀRAŃĪDE
HASTALIK ADLARINA DAİR SÖZ
VARLIĞI**

**VOCABULARY OF DISAEASE
NAMES IN OLD UIGHUR
SĪTĀTAPATRĀDHĀRAŃĪ**

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Yükleme Tarihi: 04.08.2023
Kabul Tarihi: 12.08.2023
Yayımlanma Tarihi: 31.10.2023

Article Information: Research Article
Received Date: 04.08.2023
Accepted Date: 12.08.2023
Date Published: 31.10.2023

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Yıldırım, Abdullah, "Eski Uygurca *SitātapatrādhāraŃī*'de Hastalık Adlarına Dair Söz Varlığı", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Yıl 9, Sayı 19, Güz 2023, s. 392-411.

Yıldırım, Abdullah, "Vocabulary of Disaease Names in Old Uighur *SitātapatrādhāraŃī*", *Hikmet-Journal of Academic Literature*, Year 9, Volume 19, Fall 2023, p. 392-411.

10.28981/hikmet.1338100

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YILDIRIM

**ESKİ UYGURCA SİTĀTAPATRĀDHĀRĀNĪ'DE HASTALIK ADLARINA DAİR SÖZ
VARLIĞI**

VOCABULARY OF DISEASE NAMES IN OLD UIGHUR SĪTĀTAPATRĀDHĀRĀNĪ

ÖZ

Sitātapatrādhāraṇī, 14. yüzyıldaki Budist Uygur Edebiyatının önemli büyü metinlerinden biridir. Başta Eski Uygur Türkçesi olmak üzere, Sanskritçe, Tibetçe ve Moğolca gibi dillerde nüshaları bulunan Sitātapatrādhāraṇī, bünyesinde hastalıklar, korkular ve doğal afetler gibi yerel inanç unsurlarını da barındırmaktadır. Eldeki çalışma, bu yönüyle Tibet Budizmi etkisindeki Uygurlar ve Moğollar açısından popüler bir metin olan Sitātapatrādhāraṇī temelinde hastalık adlarına dayalı söz varlığını ele almaktadır. Sitātapatrādhāraṇī tanıklığında, metinde üç ana hastalık türüne dayalı başlıklar oluşturulmuş, ilgili kavram alanı içerisinde yer alan hastalık adları alt başlıklara alınmıştır. Çalışmada tespit edilen hastalık adının öncelikle sahip olduğu anlama yer verilmiş ve Sitātapatrādhāraṇī metnindeki hastalık adının tanıklandığı satırla birlikte Türkiye Türkçesine de aktarımı yapılmıştır. İlgili hastalık adını oluşturan sözcükler, çeşitli sözlükler yardımıyla dilsel açıdan yorumlanmış, ilgili hastalık adının tarihî Türk dillerine dayalı tıp metinleri vasıtasıyla sahip olduğu görünüm ortaya konarak karşılaştırmalı bir inceleme hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, Budizm, Sitātapatrādhāraṇī, Hastalık Adları.

ABSTRACT

Sitātapatrādhāraṇī is one of the important magical texts of the 14th Buddhist Uighur Literature. Sitātapatrādhāraṇī, which has copies in languages such as Sanskrit, Tibetan and Mongolian, especially in old Uighur Turkish, also contains local belief elements such as diseases, fears and natural disasters. The present study deals with the vocabulary based on the names of diseases on the basis of Sitātapatrādhāraṇī, which is a popular text for Uighurs and Mongols under the of Tibetan Buddhism. In the testimony of Sitātapatrādhāraṇī, titles based on three main types of diseases were created in the text, and the names of diseases within the relevant concept area were included in subtitles. In the study, the meaning of the name of the disease identified in the study was given first, and the name of the disease in the text of Sitātapatrādhāraṇī was transferred to Turkey Turkish together with the line in which it was witnessed. The words that make up the name of related disease were interpreted linguistically with the help of various dictionaries, and a comparative analysis was aimed by revealing the appearance of the name of the related disease through medical texts based on historical Turkic languages.

Keywords: Old Uighur Turkish, Buddhism, Sitātapatrādhāraṇī, Names of Diseases.

Giriş

Eski Uygur Türkçesi, ağırlıklı olarak Manihaizm ve Budizm gibi dinler etrafında gelişen çeviriye dayalı bir yazı dilidir. 10. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar kesintisiz bir şekilde Çin, Soğd, Tohar ve Tibet etkili Budizm temelli dinî bir edebiyata sahip olan Uygurlar, özellikle Yuan Hanedanlığı içerisinde Moğollarla birlikte Tibet Budizmi'ne dayalı farklı bir Budist inanç türünü benimsemişlerdir. Bu inanç türü, bünyesinde hem Klasik Budizm'e dayalı öğretileri hem de kişiye kısa vadede çözüm sağlayacak büyü ve meditasyon gibi popüler yöntemleri barındırmaktadır. *Sitātapatrādhāraṇī*, 14. yüzyıldaki Budist Uygur Edebiyatının önemli büyü metinlerinden biridir. Büyüye ve meditasyona dayalı Tibet Budizmi etkisindeki bu metin, bünyesindeki büyü sözler ile bilinmektedir. Her türlü felaket, büyü ve şeytana karşı koruyucu bir niteliğe sahip olduğuna inanılan bu metin, Moğollar ve Uygurlar arasında popülerdir. *Sitātapatrādhāraṇī*, bünyesinde hastalıklar, korkular ve doğal afetler gibi yerel inanç unsurlarını da barındırmaktadır.

Eldeki çalışmanın konusu, Budist çizgide gelişen Eski Türk dili ve dinî geleneği içerisinde Tibet Budizmi'ne dayalı bir büyü metni olan *Sitātapatrādhāraṇī* adlı Eski Uygurca metindeki hastalık adlarına dayalı söz varlığıdır. 14. yüzyıla tarihlenen *Sitātapatrādhāraṇī* adlı eser, Tibet Budizmi'nin büyü ve meditasyona dayalı unsurlarını içermekle birlikte, çeşitli hastalık türlerine dair söz varlığı ile dikkat çekici bir eserdir.

Türkçe Sözlük'te “organizmada birtakım değişikliklerin ortaya çıkmasıyla sağlığın bozulması durumu; rahatsızlık, çor, dert, sayrılık, illet, maraz, maraza, zor, esenlik karşıtı” (URL 1) anlamlı *hastalık* sözcüğü, insanoğlu var olduğundan beri rastlanılan ve etkileri ölüm düzeyine ulaşacak derecelere varan bir durumdur. Dünya üzerinde süregelen insan popülasyonu içerisinde önemli etkilere sahip 'hastalık' durumu, insan dilinde çeşitli kavram alanlarına sahiptir.

Türkçe söz varlığı, hem tarihî dönemler hem de modern dönemlerle temsil bulan kapsamlı bir söz varlığına sahiptir. Bu söz varlığı, bünyesinde 'tıp' noktasında çeşitli terimler barındırmakla birlikte, organ adları ve hastalık türleri noktasında zenginlik barındırmaktadır.

(1) kimler kayular birök yalañoklarını **ig kegeninte** yılık kara kegeninte alku **ig kem** sıkış tañış ada tuda emgek tolkaklarınta adınlarıntı alku törlüg süü çeriglerde atı kötrülmüş ayagka tegimlig köni tüzüni tuymış v(i)har seğremte aranyadanta erser yme bo utsukmaksız ulug yanturdaçı ulug arvişlar eligin ulug törlüg ağır ayag üze küğürserler “Eğer herhangi birileri insanların hastalığında, büyükbaş hayvan hastalığında, bütün hastalıkla, sıkıntı, felaket ve eziyetlerinde, yabancı her türlü asker ve ordularda ... Öylece gel]miş (*tathāgata*), hürmete layık (*Skr. arhat*), doğru aydınlanmış (*samyaksambuddha*), adı yüceltilmiş (*Bhagavat*) *Vihārada* (manastır), *saṃghārāmada* (manastır bahçesi) ve *aranyātanada* (inziva yeri/ orman) iseler ve bu (kötülüğün) yenilmez ulu

bertaraf edicisi, ulu büyüler hanını çok çeşitli derin saygı ile takdim ederlerse” (Sitātapatra 431-437, 2018, 112-113).

Yukarıdaki örnekte tanıklanan *ig kegen* ifadesi, ‘hastalık’ kavram alanına dair genel bir tanımlamadır. Budist düşünce sistemi içerisinde Sanskritçe *byādhi* ya da *vyādhi* kavramları ile anlatılan “hastalık” kavramı, Dört Yüce Gerçekle ilgili öğretilerde acı çekmenin bir yönü olarak tanımlanır (URL 2). Buddha dinine dayalı dinî gelenekle bilinen Budist Uygurlarda, *hastalık* anlamında kullanılan en yaygın ifadeler, *ig kem* ve *ig kegen*, *ig tapsız*, *ig toga* ikilemeleri içerisinde yer alan *ig*, *kegen*, *kem*, *tapsız* ve *toga* sözcükleridir. Beş sözcük de, köken noktasında birebir Türkçe çevirinin ürünüdür. İfadelere dair kökenbilimsel görüşlere baktığımızda, Caferoğlu *ig* ve *ig agrıg* sözcüğünü “hastalık” olarak tanımlarken *ig kegen* sözcüğünü bir “hastalık türü” olarak gösterir (2015, 90). Ayrıca Caferoğlu, *kegen* sözcüğünü “hastalık, salgın” olarak anlamlandırır (2015, 109). *kem* sözcüğü için ise “ağrı, zahmet, hastalık, ızdırap” karşılığını verir (2015, 105). *ig* sözcüğü fonetik ve *sentaks* yönden değişerek *ig* “verem, inceağrı” anlamında günümüzde varlığını sürdürmektedir (TSz, 2014). Clauson, *kem* sözcüğünü “hastalık” olarak anlamlandırır ve terimin *kegen* sözcüğü gibi ikileme olarak kullanıldığını belirtir. Clauson, Kaşgarî'nin eserinde özellikle hayvanlar için *kemlen-* ifadesinin kullanıldığını ama *kem* ifadesinin sadece Uygur dönemi metinleri için geçerli olmadığını ekler. Ayrıca Güneybatı Anadolu’da *kem* ifadesinin “kronik ağrı ve kalp hastalıkları” için kullanıldığını dikkat çeker (1972, 720). Clauson *toga* ifadesini “hastalık” olarak anlamlandırır ve *tug-* fiilinden türeyen *tuga* sözcüğüyle karıştırılmaması gerektiğini belirtir. Budist Uygur metinlerinde *toga* ifadesi *ig toga* biçiminde ikileme olarak kullanıldığını dikkat çeker. Hakaniye lehçesinde *toga* biçiminde geçen ifade “hastalık, zor nefes alma” anlamlarında kullanıldığını ekler (1972: 466).

1. Hastalık Türleri

Çalışmanın bu başlığı içerisinde Tibet Budizmi’ne dayalı Budist Uygur metinlerinden olan ve bünyesinde barındırdığı hastalıklar, doğal afetler ve büyü gibi bilgilerle öneme sahip *Sitātapatrādhāraṇī*’deki hastalık türleri yer almaktadır.

1.1. Ateşli Hastalık

Tıp literatüründe “insan vücudunda oluşan bağışıklık sistemi cevabının hipotalamusu etkilemesi neticesinde, vücut ısısı kısa süreliğine yükselir. Bu da insanlarda ateş olarak belirir. Ateş, bağışıklık sisteminin bir şey ile mücadele ettiğinin bir göstergesidir.” (URL 3) açıklaması, ‘ateşli hastalık’ kavramının genel bir tanımıdır. Yüksek ateş, kişinin vücut ısısında genellikle bir hastalık sebebiyle ortaya çıkan geçici yükselişe denir. Ateş, tek başına bir hastalık değildir, onun yerine başka tıbbî durumların belirtilerinden birisidir. Ateşin yüksek olması, hemen her vakada kişinin vücudunda sıra dışı bir sürecin devam ettiğini gösteren bir belirtidir (URL 4). Bu kategoride yer alan hastalık, havaledir. Havale, beyin hücrelerinin olağan dışı bir hareket göstermesi neticesinde meydana gelen, vücuttaki istem dışı kasılmalara, verilen isimdir. Bu

durum ateşin aniden yükselmesi ile meydana geldiğinde ateşli havale denilen bilinç kaybı, katılaşma ve istem dışı kasılmalar veya tam tersine çocuğun hareketsiz kalmasına neden olabilir. Ateşli havale genellikle 3 ay – 6 yaş arasındaki çocukların % 5'inde görülür. Bunların % 50'sinde bir defadan sonra havale görülmez, tekrarlamaz (URL 5).

Budist Uygur kültüründe 'ateşli hastalık' kavram alanı için kullanılan en temel adlandırma, *isig ig* 'ateşli hastalık' ifadesidir. Sitātapatrā 387-388'de *ney isig ig tegmegey* "O canlılara hiçbir ateşli hastalık zarar vermeyecek." (2018, 107) örneğinde yer alan ifade, kavrama dair genel bir tanımdır. İfadeyi oluşturan sözcüklere bakıldığında, Caferoğlu, *isig* ifadesini "sıtma" olarak anlamlandırmıştır (2015, 98). Wilkens, *isig* sözcüğünün Sanskritçe *jvara* ifadesine eş değer olduğunu belirterek kelimeyi "sıcak, candan, sevgili, şefkatli; sıcak, hararet, (hastalık) ateş" olarak anlamlandırır. Devamında *isig ig* "ateş, hararet, ateşli hastalık", *isig iglig* "ateşli, hararetli; ateş hastası", *isig isig* "çok ateşli, çok sıcak, tamamıyla sıcak", *isig kuyas* "(şiddetli) sıcak", *isig oot tözlüg* "sıcak ateş özlü", *isig öz* "can, hayat, yaşam; beşerî beden", *isig öz adası* "hayati tehlike, yaşam tehlikesi", *isig tumlug* "hararet ve soğukluk", *isig tut-* "ateşi olmak, ateşlenmek" (2021, 311) örneklerini vermektedir.

Clauson, *ig* sözcüğünü "hastalık" olarak anlamlandırır ve ifadenin yaygın olarak erken dönem Uygur metinlerinde ikileme biçiminde geçtiğini belirtir. Günümüzde ise sadece Güneybatı Türk dillerinde *ig* ve *iy* biçimlerinde yaşadığını belirtir. Sözcüğün daha sonra Hakaniye Türkçesinde *ig* "hastalık, ağrı", Harezmi Türkçesinde *ig* "hastalık", Çağatay Türkçesinde *ig* "hoş olmayan bir hastalık", Kıpçak Türkçesinde *yig* "nefret dolu olmak" biçimlerinde geçtiğini ekler (1972, 98). Wilkens, *ig* "hastalık" sözcüğünün Eski Uygurcada kullanım zenginliğini şu örneklerle kaydeder: *ig agrig* "hastalık", *ig emgek* "hastalık ve acı", *ig kegén*, *ig kem* "hastalık", *ig tapsız* "hastalık", *ig toga* "hastalık", *igde adırt tut-* "hastalıktan uzak tutmak, hastalıktan korumak", *igde émgémdé boşu-* "hastalıktan ve ızdıraptan kurtarmak", *igintin öned-* "hastalığından kurtarmak" (2021, 295). Polat, *ig* sözcüğünün genel hastalık anlamına gelen terimlerden en çok türeve sahip olduğunu, kalıp ifadelerde en sık tekrarlanan ve bölgesel hastalık adlandırmalarında da en sık tercih edilen terimlerden biri olduğunu belirterek ifadenin dikkat çeken bir özelliğinin ise mecaz hastalıklar adlandırılırken kullanıldığını ifade eder (2022, 133). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde 'bilgisizlik, bilmeme, hırs, ihtiras' gibi insana ait özellikler de *ig* "hastalık" terimiyle karşılanmıştır (2022, 135).

Ateş ile ilgili hastalıkları ifade etmek için Eski Uygur Türkçesinde *isig* "ateş, hararet" (Batmaz, 2013); Karahanlı Türkçesinde *kezig* "humma", *yılıt-* "ateşlenmek" (Işık, 2016); Eski Anadolu Türkçesinde *dercimek* "terler gibi olmak, hararet basmak" (Türkmen, 2006); Çağatay Türkçesinde *humma* "ateşli hastalık", *isıtma* "sıtma, ateşli hastalık, hastalık ateşi" terimleri kullanılmaktadır (Ünlü, 2013).

Çalışmanın bu başlığı içerisinde, *Sitātapatrādhāraṇī*'de "ateşli hastalık" anlamında kullanılan terim, *isig ig* ifadesidir. Bu terim, metin içerisinde yer alan

“ateşli hastalık” kavramına dair genel bir terimdir. İfade, Türkçe sözcüklerle ortaya konmuş birebir çevirinin ürünü olan bir terimdir.

1.1.1. Ateşli Hastalık Türleri

Çalışmanın bu başlığı içerisinde, *Sitātapatradhāraṇī*'de yer alan çeşitli *ateşli hastalık* türlerine dair değerlendirmeler yer almaktadır.

1.1.1.1. Tekrarlayan Ateşli Salgın Hastalık

isimeklig kezig ig “ateşli (salgın) hastalık”

bir künlüg tünlüg isimeklig kezig igig kéterzün “bir günlük geceli ateşli tekrarlayan (salgın) hastalığı gidersin” (Sitātapatrā 348-349, 2018, 102, 103).

alku tutdaçı uguşlarıntın törçimiş isimeklig ig adalarig kéterzün “Bütün ele geçirici ailelerden çıkmış/başlamış ateşli hastalıkları ve tehlikeleri gidersin!” (Sitātapatrā 348-349, 2018, 102, 103).

Wilkens, *isimeklig* ifadesini “ateşli, hummalı, hararetili, ateş ..., sıcak ...” anlamlarıyla verir. *isimeklig ig* ifadesinin ise “ateşli hastalık” terimine karşılık geldiğini belirtir (2021, 312). Clauson, *isimeklig* sözcüğünün *isi-* fiilinden türeyerek “ısı, sıcaklık” anlamına geldiğini ve modern Türk dillerinin çoğunda farklı fonetik biçimleriyle hayatta kaldığını belirtir. Budist metinlerde *isig öz* “yaşam” ifadesiyle de görüldüğünü ekler (1972, 241-246). Caferoğlu, *kezig* ifadesi için “sıtma” tabirini uygun görmüştür (2015, 108). Clauson ifadenin *gez-* fiilinden türeyen bir sözcük olduğunu; fakat sözcüğün köküyle ilgili fazla bir anlam çağrıştırmadığını ve genellikle “ara sıra gelen nöbet, aralıklı devam eden hastalık” anlamına geldiğini belirtir. Sözcüğün tarihî ve modern Türk dillerinde *kézik* “tifo”, *kezek/kezü* “nöbet”, *kezik* “humma”, *gezek* “nöbet”, *gezüv* “nöbet”, *gezik* “yayılan ülser”, *gezek* “nöbet”, *kezig* “humma”, *sarıg kezig* “sarılık” biçim ve anlamlarıyla geçtiğini ekler. Budist Uygur metinlerinde *isimeklig kezig igig* “tekrarlayan ateş (her zaman, her üç günde ve dört günde bir tekrarlayan)” ifadesiyle kullanıldığını dikkat çeker (1972, 758-759). Wilkens, ifadenin Moğolcada *keşig* biçiminde geçtiğini belirterek sözcüğün anlamını “ateş” olarak verir. Devamında terimin *kezik ig* “ateşli hastalık”, *kezik ig kegen* “ateşli hastalık” ve *kezik isig* “ateş” kullanımlarını kaydeder (2021, 631).

İlgili hastalık türü, Eski Uygurcada *isimeklig kezig ig* ifadesi ile karşılanmaktadır. İfade üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “ateşli tekrarlayan/salgın hastalık” anlamına geldiğini belirtir (2018, 237). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.1.1.1.1. Bir Günlü Geceli Tekrarlayan Ateşli Hastalık

bir künlüg tünlüg isimeklig kezig ig “bir günlük geceli ateşli tekrarlayan (salgın) hastalık”

bir künlüg tünlüg isimeklig kezig igig kéterzün “Bir günlük geceli ateşli tekrarlayan (salgın) hastalığı gidersin!” (Sitātapatrā 348-349, 2018, 102, 103).

Bir 'sıtma' türü olarak gördüğümüz Eski Uygurca *bir künlüg tünlüg isimeklig kezig ig* ifadesi için Eski Uygurcada ayrıca, *bezgek* "soğuk ateş, sıtma" (Batmaz, 2013) ifadesi de söz konusudur. Eski Uygurca dışındaki diğer dönemlerde 'sıtma' için Eski Anadolu Türkçesinde '*afin ısıtması*' "iltihaplı çıban veya şişler nedeniyle ortaya çıkan bir sıtma türü", *aklemerus* "bir sıtma türü", *gayb* "gün aşırı olan sıtma", *gıbb* "gün aşırı tutan sıtma", *gıbb-ı dayir* "üç günde bir tutan sıtma", *ısıtma* "sıtma; hastalık ateşi, humma", *ısıtma dutmak* "sıtmaya yakalanmak", *ısıtmalu* "sıtmalı, sıtmaya yakalanmış", *ıssı maraz* "ateşli hastalık", *melile ısıtması* "insanı zayıflatan ve uzun süren bir çeşit sıtma hastalığı", *nevbetsüz* "nöbeti olmayan bir sıtma türü", *ref ısıtması* "yüksek ateşli bir tür sıtma", *safra ısıtması* "vücutta safra maddesinin fazla olmasından kaynaklanan yüksek ateş, hararet", *sıtma* "sıtma hastalığı" terimleri de kullanılmaktadır (Türkmen, 2006).

İfade üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Kılıç Cengiz çalışmasında "bir günlük geceli tekrarlayan ateşli hastalık" anlamına geldiğini belirtir (2018, 236). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.1.1.1.2. İki Günlü Geceli Ateşli Tekrarlayan Hastalık

iki künlüg tünlüg isimeklig kezig ig "iki günlük geceli ateşli tekrarlayan (salgın) hastalık"

iki künlüg tünlüg isimeklig kezig igig kéterzün "İki günlük geceli ateşli tekrarlayan hastalığı gidersin!" (Sitātapatrā 350-351, 2018, 103).

İlgili hastalık türü, Eski Uygurcada *iki künlüg tünlüg isimeklig kezig ig* karşılığına sahiptir. İfade üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin "her iki gün tekrarlayan/ateşli hastalık" anlamına geldiğini belirtir (2018, 237). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.1.1.1.3. Üç Günlü Geceli Ateşli Tekrarlayan Hastalık

üç künlüg tünlüg isimeklig kezig ig "üç günlük geceli ateşli tekrarlayan (salgın) hastalık"

üç künlüg tünlüg isimeklig kezig igig kéterzün "Üç günlük geceli ateşli tekrarlayan hastalığı gidersin!" (Sitātapatrā 351-352, 2018, 103).

İlgili hastalık türü, Eski Uygurcada *üç künlüg tünlüg isimeklig kezig igig* karşılığına sahiptir. İfade üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin "üç günlük geceli ateşli tekrarlayan hastalık" anlamına geldiğini belirtir (2018, 237). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.1.1.1.4. Dört Günlü Geceli Ateşli Tekrarlayan Hastalık

tört künlüg tünlüg isimeklig kezig ig "iki günlük geceli ateşli tekrarlayan (salgın) hastalık"

tört künlüg tünlüg isimeklig kezig igig kéterzün “Dört günlük geceli ateşli tekrarlayan hastalığı gidersin!” (Sitātapatrā 352-353, 2018, 103).

İlgili hastalık türü, Eski Uygurcada *tört künlüg tünlüg isimeklig kezig ig* karşılığına sahiptir. İfade üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “dört günlük geceli tekrarlayan/ateşli hastalık” anlamına geldiğini belirtir (2018, 237). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.2. Ağrılı Hastalıklar

Çalışmanın bu başlığı içerisinde, *Sitātapatrādhāraṇī*'de yer alan çeşitli *ağrılı hastalık* türlerine dair değerlendirmeler yer almaktadır.

1.2.1. Ağız Ağrısı

‘Çene ağrısı’ olarak da bilinen bu hastalık türü, çene bölgesinde duyulan, bazı durumlarda yutma, çiğneme ve konuşma üzerinde olumsuzluklara yol açan hafif veya şiddetli her türlü ağrı, çene ağrısı olarak tanımlanır (URL 6). Eski Türk dilinde ‘ağız ağrısı’ kavram alanında kullanılan en temel sözcük, *agız agrıg ig* “ağız ağrısı hastalığı” ifadesidir. Terim, *agız agrıg igig kéterzün* “ağız ağrısı hastalığını gidersin.” (Sitātapatrā 361, 2014, 104) örneğinde görülmektedir.

Wilkens, *agız* sözcüğünün Sanskritçe “mukha ve Asya” ifadesine eş değer olduğunu belirterek “ağız; söz, konuşma, dedikodu; yemek, aş, yiyip içme” olarak anlamlandırır. İfade ile ilgili *agız agrıg ig* “ağız hastalığı”, *agız yel* “ağız çürümesi, ağız çürüğü, kötü nefes” örneklerini verir (2021, 19). Hacıeminoğlu, sözcüğü *agi-* “konuşmak, söylemek” fiiline fiilden isim yapım eki -z eki getirilerek türetildiğini belirtmektedir (2008, 27). Kaşgarlı, sözcüğün “insanların ve bütün hayvanların ağzı” olarak vermiştir (Ercilasun - Akkoyunlu, 2014, 26). Eren, *ağız* madde başında sözcüğün birinci anlamını “yüzde, avurtlarda iki çene arasında, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye ve yiyecekleri almaya yarayan boşluk” olarak anlamlandırır. Devamında sözcüğün Korece *aguri* “ağız” ve Moğolca *ağur* “buhar, hiddet” sözcükleri ile ilişkili olduğuna dikkat çekmiştir (1999, 4-5). Röhbörn sözcüğün *ag* “aralık, uyuluklar arasındaki boşluk” isim kökünden türediğini belirterek *ag+ız* biçiminde tahlil etmiştir (1977, 69).

Clauson, *agri-* fiilinden türeyen *agrıg* sözcüğünü “ağrı, ağrı verici” olarak anlamlandırır. Clauson ifadenin bir organ adıyla beraber kullanıldığı zaman ilgili organda hissedilen “ağrı” veya “hastalık” olarak anlamlandırırken ifadenin *ig agrıg* ikilemesiyle beraber “ağrılı hastalık” anlamına geldiğini belirtir (1972, 90). Caferoğlu ise sözcüğü “ağrı, hastalık, sızı” olarak anlamlandırmayı uygun görür (2015, 7). Wilkens, *agrıg* ifadesini “ağrıyan, acıtan; ağrı, sancı, hastalık” olarak anlamlandırır. *agrıg* ifadesinin kullanımlarıyla ilgili *agrıg emgek* “ağrı, sancı”, *agrıg isig* “ağrı ve ateş”, *agrıg sızlag* “ağrı, sancı”, *agrıg tikig* “ağrı, sancı, hastalık”, *agrıg tikig ig toga* “hastalık” ve *agrıg yer* “ağrıyan yer” örneklerini verir (2021: 20). Polat, *agrıg* sözcüğünün Anadolu sahasında 13. yüzyıldan

itibaren *agrı* biçiminde “hastalık, sızı, sancı, yel, dert, yorgunluk, cefa, zahmet, eziyet” kullanıldığını belirterek Eski Anadolu Türkçesi döneminde beklenen yuvarlaklaşma hadisesi dışında kalmasının dikkat çekici olduğunu ifade etmiştir (2022, 132).

Türk dilinin tarihî dönemlerinde *ağız* ile ilgili hastalıkları ifade eden ifadelerle bakıldığında, Eski Uygur Türkçesinde *agız yel* “ağız iltihabı”, *agız kurı-* “ağız kurumak, ağız kuruluğu”, *tiş agrıg* “diş ağrısı”, *tiş agrı-* “diş ağrması”, *tiş(ni) kurt yi-* “(diş için) çürümek” (Batmaz, 2013, 76-78); Karahanlı Türkçesinde *kamçıgu* “ağızda ve parmaklarda şidetli ağrı ve sıcaklık yüzünden çıkan sivilce” (Ünlü, 2012b); Harezmi Türkçesinde *agız agrık* “ağız ağrısı” (Ünlü, 2012a); Eski Anadolu Türkçesinde *agız acılığı* “ağızda bir acılık hissinin oluşması”, *agız agrısı* “pamukçuk, aft”, *agız başı* “ağız yarası”, *agız damak kuruluğu* “ağız ve damağın hararettne kuru hale gelmesi”, *agız eğilmeği* “ağzın bir yana eğilmesi, yüz felci, lakve”, *agız kokusu* “ağızdaki kötü koku, ağız kokusu”, *agız olmak* “pamukçuk hastalığına yakalanmak, aft”, *agız yıyısı* “ağız kokusu”, *artuk biten diş* “ağızda üst üste diş çıkması”, *kekegü* “kekeme, kekeç, pepeme” terimleri kullanılmaktadır (Türkmen, 2006).

İfade üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “ağız ağrısı” anlamına geldiğini belirtir (2018, 237). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.2.2. Baş Ağrısı

Tıpta *baş ağrısı*, başın belli bir kısmında sıkıştırıcı, zonklayıcı ve belirgin bir biçimde ortaya çıkan rahatsızlık veren durum olarak bilinir. Baş ağrısı ansızın veya yavaş yavaş gelerek, birkaç saat veya birkaç gün boyunca devam edebilir (URL 7). Tarihî Türk dillerinde ‘baş ağrısı’ için kullanılan en temel ifade, *baş agrıg ig* “baş ağrısı hastalığı” ibaresidir. Terim, *baş agrıg igig kéterzün* “Baş ağrısı hastalığını gidersin.” (Sītātapatrā 358, Kılıç Cengiz 2018, 104) örneğinde görülmektedir.

Wilkins, *baş* ibaresinin Sanskritçe *śiras* sözcüğüne eş değer olduğunu belirterek ifade için “kafa, baş” anlamlarını verir (2021, 147). Eren, *baş* sözcüğünün birinci anlamını “insan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız gibi organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm” olarak verir. Sözcüğün etimolojisi ile ilgili Ramsted’in *balç > baş* biçimindeki gelişimini ve Korece **mali* sözcüğü ile karşılaştırmasını verir (1999, 41- 42). Clauson, kısa ve uzun ünlülü *baş* sözcüğünün birbirinden farklı olduğunu vurgulayarak Kaşgarlı’nın hem “kafa” hem de “yara” biçiminde anlamlandırmasına karşı çıkmıştır. Kısa ünlülü *baş* sözcüğünün “kafa” olarak; uzun ünlülü *ba:ş* sözcüğünün ise “yara” biçiminde anlamlandırılmasını uygun görmüştür. Devamında uzun ünlülü *ba:ş* sözcüğünün **ba:* isminden türediğini tahmin ederek tarihî Türk lehçelerinden Eski Uygur Türkçesinde *baş kılsar* “biri cerrahi müdahalede bulunursa”, Hakaniye Türkçesinde *ba:ş* ‘yara’, Harezmi Türkçesinde *baş* ‘yara, yaralı’, Kıpçak Türkçesinde *ba:ş* “yara, çiban, apse”,

Osmanlı Türkçesinde *ba:ş* 'yara, ülser' biçiminde geçtiğini ekler (1972, 376). Wilkens, ilgili ifade için *baş agrıg ig* "baş ağrısı", *baş agrıg ig* "baş ağrısı", *baş köz agrıglar* "baş ve göz hastalıkları" ve *baş köz ig agrıg* "baş ve göz hastalıkları" örneklerini verir (2021, 147).

Türk dilinin tarihî dönemlerinde 'baş' ile ilgili hastalıkları ifade etmek için Eski Uygur Türkçesinde *baş agrıg* "baş ağrısı"; Eski Anadolu Türkçesinde *baş agrısı* "baş ağrısı", *baş başı* "baş çıbanı", *baş çegzinmek* "başı dönmek, baş dönmesi", *başda su cem' olmak* "kafada su toplamak", *baş degzinmek* "baş dönmesi", *baş ditremegi* "sürekli olarak baş sallama hastalığı", *baş sançmak* "başı zonklamak, ağrımak", *baş sınığı* "kafatası kemiğinin kırılması", *katı baş agrısı* "şiddetli baş ağrısı" (Türkmen, 2006); Harezmi Türkçesinde baş agrıg "baş ağrısı", *humar* "mahmurluk, sersemlik, içkiden sonraki baş ağrısı", *suda'* "baş ağrısı" (Ünlü, 2012a); Çağatay Türkçesinde *humar* "içkiden sonra gelen baş ağrısı, içki mahmurluğu", *suda'* "baş ağrısı, rahatsızlık" terimleri kullanılmıştır (Ünlü, 2013).

İfade üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin "baş ağrısı" anlamına geldiğini belirtir (2018, 237). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.2.3. Boğaz Ağrısı

Tıpta boğaz ağrısı, yutkunduğunda gittikçe fenalaşan boğazda ağrı, kaşınma, yanma ve tahriş hissini tanımlar (URL 8). Tarihî Türk dillerinde 'boğaz ağrısı' için kullanılan en temel ifade, *boguz agrıg ig* "boğaz ağrısı" ibaresidir. İfade, *boguz agrıg igig këterzün* "Boğaz ağrısı hastalığını gidersin." (Sitatapatrā 361, 2018, 104) örneğinde geçmektedir.

Wilkens, ifadenin Sanskritçe *gala* ve *kantha* sözcüklerinin eş değeri olduğunu belirterek sözcüğü "gırtlak, boğaz" olarak anlamlandırıp kelimeyle ilgili *boguz agrıg* "boğaz ağrısı" örneğini verir (2021, 186). Eren, *boğaz* sözcüğünün ilk anlamını "boynun ön bölümü ve bu bölümü oluşturan organlar" şeklinde anlamlandırır (1999, 56). Wilkens, ifadenin Eski Türkçeden beri kullanıldığını belirterek terimin Eski Türkçe ve Orta Türkçede *boguz*; Kıpçak Türkçesinde ise *boğaz* biçimiyle kullanımına dikkat çeker ve ibarenin *bog-* fiilinden türediğinin açık olduğunu ifade eder (1999, 56). Clauson, sözcüğün ikinci hecesindeki ünlünün daha önceleri kısa olduğu için ünlüyle başlayan bir ek alınca düştüğünü belirterek sözcüğün Eski Türkçeden itibaren *boguz* ve *bogaz* olarak farklı kullanımının nedenini ikinci ünlüsünün /o/ olabileceğini öne sürerek "bogoz" biçiminde olabileceği ihtimali üzerinde durur (1972, 323). Erdal da insanın sadece boğazından boğulabileceği tezinden yola çıkarak sözcüğün *bog-* "boğmak" fiilinden türediğini dile getirir. İkili olma durumu yaratan -(X)z eki ile ilgili olarak *köz* "göz", *yüz* "surat", *kögüz* "göğüs", *tiz* "diz" *agız* "ağız" gibi organ adlarını örnek olarak verir (1991, 326). Fakat Doerfer -(X)z ekinin ikili organ adları yaptığını dikkat çekerek *boguz* sözcüğünün *bog-* kökünden türediği görüşüne karşı çıkar (TMIN (I), 792).

Tarihî Türk dillerinde 'boğaz' ile ilgili hastalıkları ifade etmek için Eski Uygur Türkçesinde *bokuk* "guatr", *üni bit-* "ses kaybı", *üni kısıl-* "ses kısıklığı" (Batmaz, 2013, 81-82); Karahanlı Türkçesinde *bükük* "boğazın iki yanında deri ile et arasında peyda olan et bezeleri", *bukuklug* "boğazı urlu" (Ünlü, 2012b); Eski Anadolu Türkçesinde *boğaz ağrısı* "boğaz ağrısı", *boğaz şişi* "boğaz şişi", *boğuz depesi* "boğazda olan şiş", *irilcek* "anjın, boğaz şişmesi", *tonuz* "boyun şişmesi hastalığı, guatr, sıracı" terimleri kullanılmaktadır (Türkmen, 2006).

İfade üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin "boğaz ağrısı" anlamına geldiğini belirtir (2018, 239). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.2.4. Burun Ağrısı

Tarihî Türk dillerinde 'ağrı' türlerinden biri de, 'burun ağrısı'dır. İfade, *burun agrig ig* "Burun ağrısı hastalığı" şeklindedir. İbare, *burun agrig igig kéterzün* "Burun ağrısı hastalığını gidersin." (Sītātapatrā 360-361, 2018, 104) örneğindedir.

Eren, *burun* sözcüğünün ilk anlamını "alınla üst dudak arasında bulunan, çukuntulu, iki delikli koklama ve solunum organı" olarak verir. Diyalektlerde kullanılan *bur-* fiilinin işaret ederek **bur-* "kokmak, koku vermek" kökünden *-u(n)* ekiyle türediğini belirterek *-n* ekinin organ adları yapımında sıklıkla kullanıldığına dikkat çekerek "alın, beyin, bıkın, boyun, erin, taban" gibi örnekleri sıralar (1999, 64). Clouston ise sözcüğün ilk anlamının "insan veya hayvan burnu" biçiminde olduğunu daha sonra "bir kuşun gagası"; "dağlık burun, dağın zirvesi, doğal oluşumların ucu" anlamlarıyla beraber metaforik anlam kazanarak "önde olan, önceki" "zaman olarak önde olan, önceki" anlamlarıyla kullanıldığına dikkat çekmiştir (1972, 366).

Tarihî Türk dilinde 'burun' ile ilgili hastalıkları ifade etmek için Eski Uygur Türkçesinde *burun igi* "burun hastalığı", *burnı tun-* "burnu tıkanmak, burun tıkanıklığı", *kan tomur-* "burnu kanamak, burun kanaması", *yingtegu* "burun akması, nezle" (Batmaz, 2013, 83-84); Karahanlı Türkçesinde *tamur-* "burun kanamak, damlamak" (Ünlü, 2012b); Eski Anadolu Türkçesinde *burun başı* "burun yarası", *burun sınıki* "burun kemiğinin kırılması", *tumagu* "nezle" (Türkmen, 2006); Çağatay Türkçesinde *biçug* "burnunda sakatlık ve hastalığı olan, burunsuz" terimleri kullanılmaktadır (Ünlü, 2013).

İfade üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin "burun ağrısı" anlamına geldiğini belirtir (2018, 239). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.2.5. Eklem Ağrısı

Tıp literatüründe bilindiği üzere vücutta iskelet sistemini meydana getiren kemiklerin birbirine bağlandığı bölümler eklem olarak adlandırılır. Eklemler vücuttaki kemiklerin düzenli bir biçimde hareket etmesini sağlar ve

çevresinde kaslar, bağ, tendon ve kıkırdak bulunur. Bu yapı içerisindeki herhangi bir dokunun yanması veya ağrması neticesinde eklem ağrıları meydana gelebilir. Bu eklem ağrıları artralji olarak da adlandırılır. Ağrılar vücudun alışık olmadığı ve ani olarak gerçekleştirilen zorlu hareketler neticesinde ortaya çıkabilir. Eklem ağrıları genelde hafif düzeyde ağrılar olmakla beraber, belirli fiziksel aktivitelerden sonra ağrının düzeyinde artış gözlemlenebilir (URL 9). İfade, *marım agrıg ig* “eklem ağrısı” karşılığına sahiptir. İbare, *marım agrıg ig kéterzün* “Eklem ağrısı gidersin.” (Sītātapatrā 363, 2018, 104) örneğinde geçmektedir.

Wilkins, ifadenin Sanskritçe *marman*, Toharca *marmanma* sözcüğüne eş değer olduğunu belirterek “iç organ” olarak anlamlandırıp ifade ile ilgili *marım agrıg* “iç organ ağrısı” örneğini verir (2021, 470). Clauson, *marım* ifadesinin hapax (tekörnek) özelliği gösteren bir terim olduğunu ve Sanskritçede *marma* “vücudun bir eklemi veya başka bir dış kısmı” anlamına geldiğini belirtir. *marım* sözcüğünün Uygur metinlerinde varlığı tespit edilemezken Suci yazıtının 7. ve 9. satırında *marıma* ve *marımınça* biçiminde geçtiğini ekler (1972, 772). Caferoğlu ise *marım* sözcüğünü “aza, uzuv” şeklinde anlamlandırır (2015, 128).

Tarihî Türk dillerinde Eski Uygurca hariç, eklem ile ilgili hastalıkları ifade etmek için Eski Anadolu Türkçesinde *bendüşekler agrısı* “eklem ağrısı”, *enler agrısı* “eklemler ağrısı”, *mafaallar bertigi* “eklem yerlerinde olan yaralanma, yırtılma” terimleri kullanılmaktadır (Türkmen, 2006).

İfade üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “eklem ağrısı” anlamına geldiğini belirtir (2018, 240). Terim, Türkçe ve yabancı sözcüklerle ortaya konmuştur.

1.2.6. Gırtlak Ağrısı

Tıp literatüründe nefes borusunu yutma esnasında muhafaza eden, havanın akciğere ulaşmasını sağlayan ve ses telleri aracılığıyla ses üreten gırtlak, sindirim sistemi ve solunumun ayrıldığı bölgeye verilen addır. Sigara ve içki kullanımının en büyük risk etkeni olduğu gırtlak kanseri; ağız kokusu, kulak ağrısı, kilo kaybı ve nefes darlığı gibi belirtilerle ortaya çıkar (URL 10). Tarihî Türk dillerinde ‘gırtlak’ hastalığı için kullanılan ifadelerden biri de, *önüç agrıg ig* “gırtlak ağrısı hastalığı” terimidir. İbare, Sītātapatrā 362’de *önüç agrıg igig kéterzün* “gırtlak ağrısı hastalığını gidersin.” (Kılıç Cengiz, 2018, 104) örneğinde geçmektedir.

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Wilkins sözcüğü “gırtlak, hançere” olarak anlamlandırarak *önüç agrıg*, *önüç agrıg ig* “gırtlak ağrısı” örneklerini verir (2021, 539). Caferoğlu ise *önüç* ifadesini “boğaz, gırtlak” olarak anlamlandırır (2015, 151). Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “gırtlak ağrısı” anlamına geldiğini belirtir (2018, 239). Terim, Türkçe ve yabancı sözcüklerle ortaya konmuştur.

1.2.7. Göz Ağrısı

Tıp literatüründe *göz ağrısı*, yüzeyde gözlenen ağrılar, çizilme, yanma veya kaşıntı şeklinde hissedilebilir. Oküler ağrılar genellikle yabancı bir cisim, enfeksiyon veya travmadan kaynaklanan tahriş nedeniyle oluşur. Bu tür göz ağrıları çoğu zaman, göz damlası veya dinlenme ile kolayca tedavi edilir (URL 11). Tarihî Türk dillerinde 'göz' hastalığı için kullanılan en temel ifade, *köz agrıg ig* "Göz ağrısı hastalığı" ifadesidir. İbare, Sitātapatrā 360'da *köz agrıg igig kéterzün* "Göz ağrısı hastalığını gidersin." (2018, 104) örneğinde geçmektedir.

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Wilkens ifadenin Sanskritçe *iksana*, *caksus* ve *nayana* sözcükleriyle eş değer olduğunu belirterek "göz" olarak anlamlandırır (2021, 414). Clauson sözcüğün "göz" anlamına geldiğini, Türkçenin tarihî ve çağdaş tüm dönemlerinde ötümlü ve ötümsüz bir biçimde *göz* ve *köz* biçiminde geçtiğini belirtir. Sözcüğün ilk foneminin /g/ ile değişkenlik göstermesinin nedenini ilk ünlüsünün uzun olabileceği ihtimaline bağlar. Sözcük metaforik açıdan anlam genişlemesine uğrayarak "küçük delik", "iğnenin deliği", "suyun kaynağı" gibi anlamlar kazanmıştır. Sözcüğün tarihî lehçelerdeki görünümüne bakıldığında; Manihaist Uygur metinlerinde közi karam "kara gözlüm", Harezmi, Kuman, Kıpçak Türkçelerinde *köz* "göz", Osmanlı Türkçesinde ise *göz* "göz" biçiminde geçtiği görülmektedir (1972, 756). Erdal ise sözcüğün kökeninin *kö-* "korumak"; *kör-* "görmek" fiilleriyle ilişkili olduğu kanaatindedir (1991, 326).

Göz ile ilgili hastalıkları ifade etmek için Eski Uygur Türkçesinde *börilig köz* "kurtlu göz, puslu göz", *kiçe edgü körme-* "gece iyi görmemek", *köz agrıg* "göz ağrısı" (Batmaz, 2013, 84- 86); Karahanlı Türkçesinde *enüç* "katarakt", *enüçlen-* "katarakt inmek", *kıyır* "şaşı" (Işık, 2016); Eski Anadolu Türkçesinde *ak* "kör", *akça* "katarakt", *aklık* "göze düşen ak", *aksu* "gözdeki billur cismin saydamlığını yitirerek ağarmasından ileri gelen körlük", *ak basma*, katarakt", *alalık* "abraşlık, baras; bulanuk görme hastalığı", *alil* "kör; sakat; hasta", *belerçin* "gözü dışarı çıkık, pörtlek gözlü, belermiş gözlü", *boz* "gözbebeğindeki görmeye engel olan beyazlık, aksu", *bubrin* "bir göz hastalığı", *cehre* "gece görüp de gündüz görememe", *çapak* "göz pınarında ve kirpiklerde birikerek pıhtılaştıran veya kuruyan akıntı", *eñlemek* "seğirmek", *gece görmezliği* "gece körlüğü, tavukkarası", *görmezlik* "körlük", *göz ağrısı* "göz ağrısı", *göz bıyarında et olmak* "göz kenarında et olmak", *göz bulanmak* "göz kararmak", *göz deprenmek* "göz seğirmek", *göze ak düşmek* "gözde katarakt oluşmak", *gözeni* "göz çapağı", *göz kabakları genişemesi* "göz kapaklarının sarkması", *göz perdesi* "göze inen boz leke", *gözsüz* "kör", *gündüzgörmez* "gündüz görme yeteneği olamayan, gündüz körü", *it dirseği* "arpacık, göz kapağında çıkan sivilce", *karaca* "bir göz hastalığı", *kara su* "göze inen karanlığa sebep olan su", *kör* "kör", *kurucuk* "göz çeperlerinde oluşan çapak", *segirmek* "göz seyirmek, gözün hafif kımıldaması", *yankuma* "gözün karniye tabakasında olan kara bulut gibi görünen bir çeşit hastalık" (Türkmen, 2006); Çağatay Türkçesinde *remed* "göz ağrısı, göz hastalığı" terimleri kullanılmaktadır (Ünlü, 2013, 916).

Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “göz ağrısı” anlamına geldiğini belirtir (2018:, 238). Terim, Türkçe sözcüklerle ortaya konmuştur.

1.2.8. Kalp Ağrısı

Tıp literatüründe kalp ağrısı, kalp dışı sebeplerden kaynaklanan göğüs ağrılarından farklı olarak göğüs boşluğunda duyulan keskin ve bıçak saplanması biçimindeki acı veya donuk tarzdaki ağrılardır (URL 12). Tarihî Türk dillerinde ‘kalp’ hastalığı için kullanılan en temel ifade, *yürek agrig ig* “Kalp ağrısı hastalığı” terimidir. İbare, Sitātapatrā 362’de **yürek agrig igig kēterzün** “Kalp ağrısı hastalığını gidersin.” (2014, 104) örneğinde geçmektedir.

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Wilkens ifadenin Moğolca *firūken* biçiminde olduğunu belirterek sözcüğü “yürek, kalp, cesaret” olarak anlamlandırır (2021, 925). Eren *yürek* sözcüğünün *yür-* “hareket etmek” fiilinden türediğini belirterek *yür-(e)k* biçiminde tahlil eder (1999, 462). Clauson sözcüğün genel olarak “kalp” anlamında kullanıldığını belirtirken bazı örneklerde “yiğit” olarak metaforik bir anlam kazandığına dikkat çekmiştir (1972, 965).

Kalp ile ilgili hastalıkları ifade etmek için Eski Uygur Türkçesinde *kōnli at-* “kalp çarpıntısı”, *yürek sıkılmak* “kalp rahatsızlığı” (Batmaz, 2013, 86-90); Karahanlı Türkçesinde *taru-* “göğsü daralmak” (Işık, 2016); Eski Anadolu Türkçesinde *yürek ditremesi* “kalp çarpıntısı, yürek oynaması”, *yürek oynaması* “kalp sıkışması, nefes darlığı” terimleri kullanılmaktadır (Türkmen, 2006).

Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “kalp ağrısı” anlamına geldiğini belirtir (2018, 104). Terim, Türkçe sözcüklerle ortaya konmuştur.

1.2.9. Kulak Ağrısı

Tıp literatüründe kulak ağrılarının en temel nedeni enfeksiyonlardır. Kulağın farklı kısımlarında meydana gelen enfeksiyonlara, farklı bulgular da eşlik edebilir. Örneğin; iç kulak enfeksiyonunda, kulak ağrısının yanında kusma, baş dönmesi veya mide bulantısı gözlenirken, dış kulak enfeksiyonlarında kulak kepeğinde ya da yolunda kaşıntı, kızarıklık ve şişlik gözlenebilir. Orta kulak enfeksiyonlarında ise ara sıra ateş ya da kulakta doluluk hissi vardır (URL 13). Tarihî Türk dillerinde ‘kulak’ hastalığı için en yaygın terim, *kulg(a)k agrig* “kulak ağrısı” ifadesidir. İbare, Sitātapatrā 362-363’te **kulg(a)k agrig kēterzün** “Kulak ağrısını gidersin.” (2018, 104) örneğinde geçmektedir.

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Wilkens ifadenin Sanskritçe *śruti* sözcüğünün eş değeri olduğunu, Moğolcada ise *qulaquu*, *qulki* biçiminde olduğunu belirterek sözcüğü “kulak(lar)” olarak anlamlandırıp ifade ile ilgili *kulkak agrig*, *kulkak agrig ig* “kulak ağrısı” örneklerini verir (2021, 421). Eren *kulak* için Türkçenin en eski sözcüklerinden olduğunu, Türk dillerinde farklı biçimlerde kullanıldığını belirtir. Türkçenin tarihî dönemlerine bakıldığında Orta Türkçede *kulak*, *kulhak*, *kulkak* biçimlerinde; Kıpçak

Türkçesinde *kulag* ve *kulak* biçimlerinde kullanıldığına vurgu yapar (1999, 264). Clauson ise sözcüğün en eski şeklinin *kulkak* biçiminde olduğunu düşünür ve *kulkak* > *kulhak* > *kulak* biçiminde gelişim gösterdiğini ifade eder (1972, 621). Eren, sözcüğün kökeni ile ilgili yaygın bir görüş olan **kul-* “işitmek” kökünden geldiğini fikrine katılarak eski *kulgak* biçiminde gördüğümüz *-gak* (~*-ak*) ekinin eski ve yeni diyalektlerde sıklıkla kullanıldığına işaret eder (1999, 264). Erdal ise sözcüğün kökeni ile ilgili Clauson’un görüşüne karşı çıkar. Sözcüğün daha sonraki dönem metinlerinde geçen *kulak* biçiminden hareketle sözcüğü *kul-ak* biçiminde tahlil ederek *-ak* ekini isimden isim yapan ek (küçültme eki) olarak görür ve “kölecik” olarak anlamlandırır. Sözcüğün kökünün ise *kul-* filinden değil bir isimden türediğini ileri sürer (1991, 75).

Kulak ile ilgili hastalıkları ifade etmek için Eski Uygur Türkçesinde *kulgak agrig* “kulak ağrısı”, *kulgak tun-* “kulak tıkanıklığı” (Batmaz, 2013); Karahanlı Türkçesinde *sağır* “sağır” (Işık, 2016, 51); Eski Anadolu Türkçesinde *işitmezlik* “duymama durumu, sağırlık”, *kulak ağırlığı* “kulağın az duyması”, *kulak ağrısı* “kulakta olan ağrı, kulak ağrısı”, *kulak çinlemek* “kulak çınlaması”, *kulak gicisi* “kulak kaşınması”, *sağır* “sağır” terimleri kullanılmaktadır (Türkmen, 2006).

Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “kulak ağrısı” anlamına geldiğini belirtir (2018, 239). Terim, Türkçe sözcüklerle ortaya konmuştur.

1.3. Diğer Hastalıklar

1.3.1. Felç

Tıp literatüründe sinir sisteminin başta gelen fonksiyonlarından biri vücuttaki kasların çalışmasını sağlamak ve yönetmektir. Sinir sistemini meydana getiren beyin ve omuriliğin, bu görevinde aksaklıkların oluşması neticesinde ortaya çıkan güç kaybı durumuna felç adı verilir. Felç vücudun belirli bir bölgesinde sınırlı kalabileceği gibi tüm vücut genelinde de gelişebilir. Felç gelişimi bir süreliğine meydana gelebileceği gibi sinir sistemindeki hasarın düzeyine göre kalıcı da olabilir. Ayrıca etkilenen sinir dokusuna bağlı olarak felç kısmi veya etkilenen kas grubunda tamamen güç kaybıyla da neticelenebilir (URL 14). Tarihi Türk dillerinde ‘felç’ hastalığı için kullanılan ifadelerden biri de, *yarım etözi agrımaklıg ig* “Vücudun yarısındaki ağırlı hastalık” terimidir. İbare, *yarım etözi agrımaklıg igig kéterzün* “Vücudun yarısındaki ağırlı hastalığı gidersin!” (Sitātapatrā 358-359, 2018, 104) örneğinde geçmektedir.

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Wilkens öz ifadesinin Sanskritçe *hrt*’ın eş değeri olduğunu belirterek “kendisi, şahsen, hayat, yaşam, yaşam yılı” olarak anlamlandırıp sözcükle ilgili *öz etöz* ~ *etözi* “vücut, beden”, *öz sın* “ruh ve beden” örneklerini verir (2021, 546). Caferoğlu, *etöz* sözcüğünü “vücut, gövde, kişi, şahıs, kendi” anlamlarıyla verir (2015, 78). Clauson ifadenin *et öz* şekliyle iki sözcükten oluştuğunu belirterek Budist ve Manihaist Uygur tıp metinlerinde “canlı vücut, ten” anlamında kullanıldığına dikkat çeker. Sözcüğün

ilk dönemlerde çok sık kullanıldığını; fakat 14. yüzyıldan sonra İslamî terminolojide kullanılmayarak kaybolduğunu ekler (1972, 74).

Ayrıca, felç ile ilgili hastalıkları ifade etmek için Eski Anadolu Türkçesinde sekte “felç, inme” terimi kullanılmaktadır (Türkmen, 2006, 266).

Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “hemiplegia/kısmi felç” anlamına geldiğini belirtir (2018, 238). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.3.2. İştahsızlık

Tıp literatüründe klinik olarak iştahsızlık veya başka bir ifadeyle iştah azlığı, günlük alınan yiyecek düzeyindeki azalma olarak adlandırılır. Her insanın hayatının bir döneminde yaşayabileceği iştahsızlık, genellikle soğuk algınlığı, mide ve sindirim problemleri, bağırsak ve karaciğer hastalıkları gibi etkenlere bağlı olarak ortaya çıkabilir. İştahsızlığın nedeni bazı hastalıklar olabileceği gibi fizyolojik veya psikolojik sebepler de olabilir (URL 15). Tarihî Türk dillerinde bu hastalık türü için kullanılan ifadelerden biri de, *tapsız bolmaklıg ig* “iştahsızlık hastalığı” terimidir. İbare, Sitātapatrā 359-360’da *tapsız bolmaklıg igig kéterzün* “İştahsızlık hastalığını gidersin!” (2018, 104) örneğinde geçmektedir.

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Wilkens *tapsız* ifadesini “arzu edilmeyen, hasta, katlanılmaz, tiksindirici, nahoş; rahatsızlık, hastalık” anlamlarıyla verir. Sözcükle ilgili *tapsız bol-* “hasta olmak”, *tapsız bolmaklıg* “rahatsızlık...”, *tapsız taḥsız* “arzu edilmeyen, katlanılmaz, tiksindirici” örneklerini ekler (2021, 692).

Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “iştahsızlık” anlamına geldiğini belirtir (2018, 238). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

1.3.3. Romatizma

Tıp literatüründe romatizma her yaşta görülebilen, kas, iskelet ve bağlardan meydana gelen hareket sisteminde oluşan ağrı ve hareket kısıtlılığı ile beraber görülen kronik bir hastalıktır. Bazen iç organları da tesir eden romatizma hastalığı bilinenin aksine hava olaylarından kaynaklanmamaktadır. Genel olarak iltihaplı romatizma ve iltihapsiz romatizma ikiye ayrılan romatizmanın birçok farklı alt türü vardır (URL 16). Tarihî Türk dillerinde bu hastalık için kullanılan ifadelerden biri de, *yél tözlüg ig* “rüzgâr kaynaklı hastalık” terimidir. İbare, Sitātapatrā 354-355’te *yél tözlüg iglerig kéterzün* “Rüzgâr kaynaklı hastalıkları gidersin.” (2018, 103) örneğinde geçmektedir.

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Wilkens *tözlüg* ifadesinin Sanskritçe *varna* ile eş değer olduğunu belirterek “köklü, cevherli, (... -ya) dayanan, özlü, (... -dan) ibaret olan” olarak anlamlandırır (2021, 747). *yel* ifadesinin Sanskritçe *māruta* ile eş değer olduğunu belirterek “rüzgar, yel” olarak anlamlandırıp sözcükle ilgili *yel iglig* “rüzgar (kaynaklı) hastalıklı, romatizmalı”, *yel tiltaglıg ig toga* “rüzgar kaynaklı hastalık” örneklerini verir

(2021, 885). Caferoğlu *yél* sözcüğünü “pis koku, taaffün, çürüklük” anlamlarıyla verir (2015, 292). *tözlüg* ifadesi için “temelli, köklü, asaletli, aslî olan” anlamlarını verir (2015, 250). Clauson *töz* ifadesi için “bir köke sahip olmak, kökenli” biçiminde anlamdır. Budist metinlerde *yél tözlüg iglerig* ifadesinin “rüzgar kaynaklı hastalık” anlamdır ve ifadenin metaforik açıdan “şeytani mülkiyet” anlamında olabileceği ihtimali üzerinde durur (1972, 575).

Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “romatizma ile ilgili, hava ile ilgili bir salgının bozulmuş hâinden kaynaklanan ateş ya da inflamasyon” anlamına geldiğini belirtir (2018, 238). Terim, Türkçe bir oluşumla ortaya konmuştur.

Ayrıca, *romatizma* ile ilgili hastalıkları ifade etmek için Eski Anadolu Türkçesinde *katı yil dokunmak* “sert, soğuk yel etkilemek”, *rih* “yel, romatizma, ağrı”, *yil ağrısı* “mide ve bağıraklarda meydana gelen gazın sancısı; romatizma ağrısı” terimleri kullanılmaktadır (Türkmen, 2006).

1.3.4. Safra

Tıp literatüründe safra, karaciğerden midenin devamı olan onikiparmak bağırsağına doğru akarken, yolu üzerindeki safra kesesine uğrayarak burada birikir. Suyu emilerek yoğunluğu daha da artar. Özellikle yağlı yiyecekler başta olmak üzere bazı gıdaların tüketilmesinin ardından safra kesesi kasılarak içerisindeki yoğunlaşmış safrayı onikiparmak bağırsağına doğru sevk eder. Olağan koşullarda bileşiminde bulunan çeşitli maddelerin belirli miktarlardaki karışımı sayesinde safra akışkanlığını korur. Ancak safranın içinde yer alan bu bileşenlerdeki herhangi bir artış ya da azalma, safranın akışkanlığında bozulmaya ve “tortu bırakıcı” bir hal almasına yol açabilir. Hem bu tortular hem de uzun süre sadece damar yoluyla beslenen ya da uzun süreli açlık hallerinde safra çamuru denen safra çökeltileri de safra taşı oluşumunda rol oynayabilir (URL 17). Tarihî Türk dillerinde ‘safra’ kategorisindeki hastalık için kullanılan ifadelerden biri de, *sanipāt tözlüg ig* ifadesidir. İbare, Sītātapatrā 356-358’de *sanipāt tözlüg iglerig kēterzün* “*Samnipāta* kökenli hastalıkları gidersin.” (2018, 103) örneğinde geçmektedir.

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Wilkens, ifadenin Sanskritçe *samnipata*’nın eş değeri olduğunu belirterek “kombinasyon, (üç Doşa’nın) aynı zamanki aktivitesi ve bununla bağlantılı hastalık, karıştırma” biçiminde anlamlandırır. Terim ile ilgili *sanipāt ig*, *sanipāt tözlüg ig* ve *sanipāt tözlüg iglig* ifadelerini “(üç Doşa’nın) kombinasyonuna dayanan hastalık” şeklinde anlamlandırmayı uygun görür (2021, 581).

Kılıç Cengiz çalışmasında terimin Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerdeki karşılıklarını vererek terimin “üç salgının karmaşık düzensizliği veya onların ürettiği hastalık; düşme, iniş; tamamen çöküş, ölüm, yıkım; rüzgâr, safra ve balgam” anlamına geldiğini belirtir (2018, 238). Terim, Türkçe ve yabancı bir oluşumla ortaya konmuştur.

Sonuç

Eski Uygur Türkçesi, Eski Türk dinî söz varlığının yapıtaşlarından biridir. Budizm ve Manihaizm gibi öğretiler temelinde gelişen Eski Uygur Türkçesi, Buddha öğretisine dayalı öğreti yanında bünyesinde tıp, astronomi, kozmoloji vs. unsurları barındırmaktadır. 14. yüzyıl Uygur sahasının önemli Tantrik metinlerinden *Sitātapatrādhāraṇī* adlı eserde dinî terminoloji dışında, zengin bir 'tıp' terminolojisi de söz konusudur. Tıp terimleri başlığı altında yer alan 'hastalık adları' *Sitātapatrādhāraṇī* adlı metinde zengin örneklere sahiptir. Çalışmada, 'hastalık adları' kategorisinde 15 terim tespit edilmiştir. Bu terimlerden *sanipat tözlüg ig* ibaresi hariç, tüm terimler birebir Türkçe çevirinin ürünü olarak ortaya konmuştur.

Tespit edilen 15 terimden 6'sı, başta Karahanlı Türkçesi olmak üzere, dolaylı olarak diğer dönemlere de aktarılmıştır. Bu altı terim, *agız, baş, burun, köz, yürek ve kulgak* ifadelerinden meydana gelen ibarelerdir. Zikredilen sözcükler, temel organ adları olduğundan çeşitli terkipler içerisinde oluşmaları doğaldır. Çalışmada tespit edilen terimler, bu yönüyle Eski Uygur Türkçesine özgü ifadelerdir.

Kaynakça

- Batmaz, Macidegül. *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. The Clarendon Press, 1972.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen, I-IV*. Wiesbaden, 1963- 1975.
- Ercilasun, Ahmet Bican - Akkoyunlu, Ziyat. *Divânü Lügâti't Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.
- Erdal, Mercal. *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach To The Lexicon*. Wiesbaden, 1991.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Kişisel Yayınlar, 1999.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008.
- Işık, Utku. *Karahanlı Türkçesinde Tıp Terimleri*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Kılıç Cengiz, Ayşe. *Eski Uygur Türkçesi Ait Dönemine Ait Bir Tantrik Bir Metin: Sitātapatrādhāraṇī*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018.

Polat, Ülkü. Eski Uygurcada Agrıg, İg, Kegen, Kem, Tikig, Toga “Hastalık, Ağrı, Sızı”. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 10/29, 129-149, 2022.

Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch. Franz Steiner Verlag GmbH. Lieferung I: Wiesbaden, 1977.*

TS→ XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III E-İ. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.

Türkmen, Seyfullah. *Eski Anadolu Türkçesinde Terimleri*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2006.

Ünlü, Suat. *Harezmi Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi, 2012a.

Ünlü, Suat. *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi, 2012b.

Ünlü, Suat. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi, 2013.

Wilkins, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.*

Elektronik Kaynaklar

URL 1: <https://sozluk.gov.tr/>

URL 2: <https://www.wisdomlib.org/>

URL 3: <https://www.medicana.com.tr/saglik-rehberi-detay/12092/ates-nedir-neden-olur>

URL 4: <https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/yukse-ates/>

URL 5: <https://behcetuzch.saglik.gov.tr/TR-107618/atesli-havale-febril-konvulsiyon.html>

URL 6: <https://www.medicalpark.com.tr/cene-agrisi/hg-2216>

URL 7: <https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/bas-agrisi/>

URL 8: <https://www.medicalpark.com.tr/bogaz-agrisi-nasil-gecer/hg-2339>

URL 9: <https://www.medicalpark.com.tr/eklem-agrilari/hg-2218>

URL 10: <https://www.memorial.com.tr/hastaliklar/girtlak-kanseri-nedir-girtlak-kanseri-teshis-ve-tedavisi-nasil-yapilir>

URL 11: <https://www.medicalpark.com.tr/goz-agrisi/hg-2146>

URL 12: <https://www.medicalpark.com.tr/kalp-agrisi/hg-2217>

URL 13: <https://www.medicalpark.com.tr/kulak-agrisi/hg-2036>

URL 4: <https://www.medicana.com.tr/saglik-rehberi-detay/3651/felc-nedir-ve-tedavisi-nasildir>

URL 15: <https://www.medicalpark.com.tr/istahsizlik/hg-2238>

URL 6: <https://www.medicalpark.com.tr/romatizma-hakkinda-merak-ettikleriniz/hg-1951>

URL 17: <https://www.medicalpark.com.tr/safra-kesesi-taslari-belirti-ve-tedavisi/hg-133>